

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه قم
دانشکده زبان و ادبیات فارسی
پایان‌نامه دوره‌ی کارشناسی ارشد

عنوان:

ریخت‌شناسی قصه‌های عامیانه‌ی ایرانی

استاد راهنما:

دکتر احمد رضایی جمکرانی

استاد مشاور:

دکتر علی‌رضا نبی‌لو

نگارنده:

اشرف گوهری‌بخشایش

زمستان ۸۸

تقديم به :

راويان بي نام و نشان افسانه هاي كهن

تشکر و قدردانی

حمد و سپاس خدای را که توفیق کسب دانش و معرفت را به ما عطا فرمود. در اینجا بر خود لازم می‌دانم از تمامی اساتید بزرگوار، به‌ویژه اساتید دوره‌ی کارشناسی ارشد که در طول سالیان گذشته مرا در تحصیل علم و معرفت و فضائل اخلاقی یاری نموده‌اند تقدیر و تشکر نمایم.

از استاد گرامی و بزرگوار جناب آقای دکتر رضایی‌همکرانی که راهنمایی اینجانب را در انجام تحقیق، پژوهش و نگارش این پایان‌نامه تقبل نموده‌اند نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم.

از جناب آقای دکتر نیلو به عنوان مشاور که با راهنمایی خود مرا مورد لطف قرار داده‌اند کمال تشکر را دارم.

چکیده

ریخت‌شناسی قصه‌های عامیانه‌ی ایرانی، پژوهشی کاربردی با رویکرد ساختارگرایانه است که می‌کوشد واحدهای مشابه را از داستان‌های متنوع استخراج کند. بدین ترتیب مهم‌ترین هدف پژوهشی یعنی تعیین چارچوب علمی برای قصه‌های عامیانه تحقق می‌یابد. این شیوه تحلیلی از دهه‌های نخستین قرن بیستم با «ریخت‌شناسی قصه‌های پریان» ولادیمیر پراپ آغاز شد. وی که استاد مردم‌شناسی دانشگاه لنین‌گراد بود بیش از صد قصه پریان روسی را مورد تجزیه و تحلیل ساختاری قرار داد و به این نتیجه رسید که عناصر یکسان و مشابهی در این قصه‌ها وجود دارد هر چند در ابتدا به خاطر مسایل سیاسی روز اثر وی منزوی شد اما دیری نپایید که با ترجمه‌ی آن به انگلیسی، منتقدان و محققان فولکلور ضمن نقد روش پراپ در صدد تکمیل کار ریخت‌شناسی قصه‌ها برآمدند. پژوهش حاضر در راستای تجزیه و تحلیل ساختاری قصه‌های عامیانه‌ی ایرانی علاوه بر آن که کلیت روش پراپ را پیش رو قرار داده سعی در اعمال مختصات ایرانی و عامیانه بودن موضوع نیز دارد بدین ترتیب که برای رسیدن به پاسخ سؤالات بنیادین پژوهش با روش کتابخانه‌ای نمونه‌گیری شد بدین ترتیب که مجموعه‌ی دو جلدی «قصه‌های صبحی» به عنوان منبع کزینش قصه‌ها قرار گرفته و سپس با روش ساختاری الگوهای یکسان از قصه‌های متنوع استخراج شد. نتایج به دست آمده الگوهای اشخاص و کنش‌ها در قصه‌های عامیانه، نقش راوی، کهن الگوهای اساطیری، عناصر دینی، اخلاقی و فرهنگی را در پیدایش و شکل‌گیری آنها نمودار می‌کند.

واژه‌گان کلیدی: ریخت‌شناسی، قصه‌های عامیانه فضل
... صبحی مهتدی، تحلیل ساختاری

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۵	فصل اول: کلیات
۶	۱-۱. تاریخچه اجمالی از سیر فولکلورپژوهی
۶	۱-۱-۱. فولکلور چیست؟
۶	۱-۱-۲. ورود فولکلور به عرصه‌های نوین نقد و بررسی
۷	۱-۱-۳. پراپ چارچوب فولکلور را به لوزه درمی‌آورد
۸	۱-۲. درباره‌ی قصه، داستان، طرح
۱۱	۱-۲-۱. اشتراك قصه‌ها در خصوصیات سه‌گانه
۱۳	۱-۲-۲. تعریف قصه، طرح، داستان
۱۴	۱-۲-۳. قصه‌های عامیانه
۱۵	۱-۳. ویژگی‌های قصه‌های عامیانه‌ی ایرانی
۱۵	۱-۳-۱. آغاز قصه‌ها با «یکی بود یکی نبود»
۱۶	۱-۳-۲. تفسیر و تعبیر مجدد آئین‌ها
۱۶	۱-۳-۳. گیاهان و درختان در قصه‌ها خاصیت جادویی دارند
۲۰	۱-۳-۴. حضور پررنگ اسطوره‌ی «گاو»
۲۱	۱-۳-۵. سفر
۲۱	۱-۳-۶. رازگویی با سنگ، آینه، ...
۲۲	۱-۳-۷. ستیز دوگانه‌ی مهتران و کهتران
۲۴	۱-۳-۸. دگرستیزی
۲۴	۱-۳-۹. سیاهی و سفیدی مطلق
۲۴	۱-۳-۱۰. تحقق غیرمنتظره‌ی آرزوها
۲۴	۱-۳-۱۱. هستی مبتنی بر نیازمندی‌ها و کامیابی‌ها
۲۵	۱-۳-۱۲. زاویه‌ی دید سوم شخص مفرد
۲۵	۱-۳-۱۳. چگونگی نام‌گذاری اشخاص قصه
۲۶	۱-۳-۱۴. ناکارآمدی توطئه‌ی شرور و مؤثر واقع شدن ترفند قهرمان
۲۷	۱-۳-۱۵. کاربرد و تکرار اعداد گزینشی
۲۸	۱-۳-۱۶. نظام برخورد و بازخورد
۲۹	۱-۳-۱۷. پایان خوش
۲۹	۱-۴. صبحی مهتدی و آغاز قصه‌گویی در رادیو
۳۱	
۳۳	فصل دوم: ریختشناسی
۳۴	۲-۱. چند پرسش درباره‌ی ریختشناسی
۴۱	۲-۲. کنش‌های قصه‌های عامیانه ایرانی
۶۲	۲-۳. چینش کنش‌ها و طرح اولیه‌ی قصه‌ها
۱۳۹	۲-۴. فرمول قصه‌ها
۱۷۲	۲-۵. تعریف کنش‌ها در قصه‌های عامیانه‌ی ایرانی
۲۱۶	۲-۶. شخصیت

۲۱۶	تعریف شخصیت	۲-۶-۱
۲۱۶	...	رابطه‌ی شخصیت با واقع‌نمایی	۲-۶-۲
۲۱۸	شخصیت‌های اصلی	۲-۶-۳
۲۱۹	قهرمان	۲-۶-۳-۱
۲۲۰	شروع	۲-۶-۳-۲
۲۲۰	مکمل	۲-۶-۳-۳
۲۲۲	باریگر و بخشنده	۲-۶-۳-۴
۲۲۳	هم‌پوشانی نقش‌ها	۲-۷
۲۲۸	حوزه‌ی عملکرد اشخاص اصلی در قصه‌های عامیانه‌ی ایرانی	۲-۸
۲۳۰	عامیانه‌ی ایرانی	۲-۸
۲۳۱	شخصیت‌های فرعی و سیاهی لشکر	۲-۹
۲۳۲	فصل سوم: نتایج ریخت‌شناسی قصه‌های عامیانه‌ی ایرانی	۲-۹
۲۴۲	پیوست‌ها	۲-۹
۲۴۳	متن اصلی قصه‌ها	۲-۹
۳۴۰	جدول ۱-۴. قصه - کنش	۳-۴
۳۴۹	جدول ۲-۴. قصه - شخصیت	۳-۴
۳۵۱	فهرست منابع	۳-۴

فهرست جداول

صفحه	عنوان
۴۱	جدول ۱-۲. کنش - علامت اختصاري
۲۲۴	جدول ۲-۲. شخصیت - علامت اختصاري
	جدول ۳-۲. حوزه ي عملکرد اشخاص اصلي در قصه هاي
۲۳۰	عاميانه ي ايراني
	جدول ۱-۴. توزيع کنشها در قصه ها (مربوط به بخش
۳۴۰	پيوستهاست)
	جدول ۲-۴. توزيع اشخاص اصلي در قصه (مربوط به
۳۴۹	پيوستها)

فهرست نمودارها

صفحه	عنوان
۴۲	نمودار ۱-۲ . کنش کمبود - زیرگروه
۴۳	نمودار ۲-۲ . کنش رفع کمبود - زیرگروه
۴۴	نمودار ۳-۲ . کنش افشای راز - زیرگروه
۴۵	نمودار ۴-۲ . کنش تصاحب - زیرگروه
۴۶	نمودار ۵-۲ . کنش پیشگویی - زیرگروه
۴۷	نمودار ۶-۲ . کنش جلب توجه - زیرگروه
۴۸	نمودار ۷-۲ . کنش همراهی - زیرگروه
۴۹	نمودار ۸-۲ . کنش خبرگیری - زیرگروه
۵۰	نمودار ۹-۲ . کنش جدایی - زیرگروه
۵۱	نمودار ۱۰-۲ . کنش عمل منجر به اخراج - زیرگروه
۵۲	نمودار ۱۱-۲ . کنش عزیت - زیرگروه
۵۳	نمودار ۱۲-۲ . کنش امر و نهی - زیرگروه
۵۴	نمودار ۱۳-۲ . کنش مجازات - زیرگروه
۵۵	نمودار ۱۴-۲ . کنش پاداش‌دهی - زیرگروه
۵۶	نمودار ۱۵-۲ . کنش جست‌وجو - زیرگروه
۵۷	نمودار ۱۶-۲ . کنش نقض و عهد - زیرگروه
۵۸	نمودار ۱۷-۲ . کنش انجام کار دشوار - زیرگروه
۵۹	نمودار ۱۸-۲ . کنش پیروزی - زیرگروه
۶۰	نمودار ۱۹-۲ . کنش گیرافتادن - زیرگروه
۶۱	نمودار ۲۰-۲ . کنش چاره‌جویی - زیرگروه
۶۲	نمودار ۲۱-۲ . الگوی کنش‌ها در قصه‌ی سنگ‌ صبور
۶۳	نمودار ۲۲-۲ . الگوی کنش‌ها در قصه‌ی چهل دزد
۶۴	نمودار ۲۳-۲ . الگوی کنش‌ها در قصه‌ی چهل گیس
۶۵	نمودار ۲۴-۲ . الگوی کنش‌ها در قصه‌ی پیله‌ور
۶۶	نمودار ۲۵-۲ . الگوی کنش‌ها در قصه‌ی شغال بی‌دم
۶۷	نمودار ۲۶-۲ . الگوی کنش‌ها در قصه‌ی نارنج و ترنج
۶۸	نمودار ۲۷-۲ . الگوی کنش‌ها در قصه‌ی راه و بیراه
۶۹	نمودار ۲۸-۲ . الگوی کنش‌ها در قصه‌ی گوسفندی
۷۰	نمودار ۲۹-۲ . الگوی کنش‌ها در قصه‌ی کلاغ‌ جَباز
۷۱	نمودار ۳۰-۲ . الگوی کنش‌ها در قصه‌ی کرّه‌ی دریایی

۸۸
نمودار ۲-۳۱ .	الگوي کنشها در قصه ي گلخندان (۲)
۹۱
نمودار ۲-۳۲ .	الگوي کنشها در قصه ي ماه پيشاني
۹۴
نمودار ۲-۳۳ .	الگوي کنشها در قصه ي کوزماي
۹۷
نمودار ۲-۳۴ .	الگوي کنشها در قصه ي شهناز و
۹۹
نمودار ۲-۳۵ .	الگوي کنشها در قصه ي بز زنگوله پا
۱۰۱
نمودار ۲-۳۶ .	الگوي کنشها در قصه ي شيرشکر ۱۰۳
نمودار ۲-۳۷ .	الگوي کنشها در قصه ي به امر
۱۰۶
نمودار ۲-۳۸ .	الگوي کنشها در قصه ي خيروشر ۱۰۸
نمودار ۲-۳۹ .	الگوي کنشها در قصه ي کاسور ۱۱۰
نمودار ۲-۴۰ .	الگوي کنشها در قصه ي نخودي ۱۱۲
نمودار ۲-۴۱ .	الگوي کنشها در قصه ي نمدي ۱۱۴
نمودار ۲-۴۲ .	الگوي کنشها در قصه ي جستيك نخودي
۱۱۶
نمودار ۲-۴۳ .	الگوي کنشها در قصه ي گاو
۱۱۸
نمودار ۲-۴۴ .	الگوي کنشها در قصه ي گلخندان (۱)
۱۲۰
نمودار ۲-۴۵ .	الگوي کنشها در قصه ي کدو قلقله زن
۱۲۲
نمودار ۲-۴۶ .	الگوي کنشها در قصه ي کلاغ و
۱۲۴
نمودار ۲-۴۷ .	الگوي کنشها در قصه ي روباه و
۱۲۶
نمودار ۲-۴۸ .	الگوي کنشها در قصه ي نخودي و ديو
۱۲۸
نمودار ۲-۴۹ .	الگوي کنشها در قصه ي رمال باشي
۱۳۰
نمودار ۲-۵۰ .	الگوي کنشها در قصه ي بزي ۱۳۲
نمودار ۲-۵۱ .	الگوي کنشها در قصه ي سرگذشت بزي
۱۳۵
نمودار ۲-۵۲ .	الگوي کنشها در قصه ي فيسقيلي
۱۳۷

۲۲۵	قهرمان	—	شخصیت	—	۵۳-۲	نمودار
۲۲۶	شریر	—	شخصیت	—	۵۴-۲	نمودار
۲۲۷	مکمل	—	شخصیت	—	۵۵-۲	نمودار
۲۲۸	یاریگر	—	شخصیت	—	۵۶-۴	نمودار
۲۲۹	بخشنده	—	شخصیت	—	۵۷-۴	نمودار

مقدمه

هنر شفاهی علیرغم دیرسالی خود و بی‌مهري ما، هنوز با تمام توان می‌کوشد تا حاصل قرن‌ها تلاش ذهنی و زبانی پدیدآورندگان را در قالب ترانه‌ها، مثل‌ها، مثل‌ها، بازی‌ها، معماها، قصه‌ها و افسانه‌ها، ... به نسل جدید منتقل کند حال آن‌که، با فاصله گرفتن نسل جدید با نسلی که حاملان اصلی این نمودهای فرهنگی هستند، عملاً نقل سینه به سینه که ضامن بقای آن‌هاست، دچار وقفه شده است. در واقع نقل سینه به سینه نخستین و ساده‌ترین گام در حفظ قصه‌هاست حال آن‌که امروزه آشنایی با ساختارها به‌عنوان ابزاری ضروری در کشف ریشه‌های تاریخی آئین‌ها و باورها، کهن‌الگوهای اساطیری، ... است.

حرکت اندیشمندان سده‌ی نوزدهم در گردآوری و تدوین قصه‌ها و افسانه‌های شفاهی اهمیت ویژه‌ی به این بخش از ادب شفاهی بخشید. افسانه‌ها و قصه‌های عامیانه هر چند در کاربرد ساده و روزمره‌شان، جهت سرگرمی و گاه خوابانیدن کودکان نقل می‌شوند اما نباید فراموش کنیم که لایه‌های درهم‌تنیده‌ی اندیشه‌ها، خرافه‌ها و باورها، آئین‌ها، ترس‌ها و پرسش‌ها در طی قرون متمادی آن‌ها را پی‌ریزی کرده‌اند.

تلاش برادران گریم^۱ برای جمع‌آوری و انتشار قصه‌های عامیانه‌ی آلمانی در سال‌های (۱۸۱۲ - ۱۸۱۴ م) سرآغاز تحول و نهضت شگرف در حوزه‌ی قصه‌پژوهی شد. نظریات مربوط به خاستگاه قصه‌ها، چگونگی انتشار، معنا و پیام، چگونگی روایت‌های متعدد و نحوه‌ی پیدایش آن‌ها، اهداف و طبقه‌بندی انواع قصه، ... مورد توجه دانشمندان در سراسر جهان قرار گرفت.

به دنبال گردآوری قصه‌ها، دانشمندان و محققان به لزوم تفکیک تعاریف و طبقه‌بندی آن‌ها تأکید کردند. دو شیوه‌ی نقد و تحلیل که در بررسی قصه‌های عامیانه به عنوان جریان‌ی تأثیرگذار و صاحب‌نظر، به ارائه‌ی تئوری‌ها و یافته‌های خود پرداختند؛ یکی مکتب فنلاندی و دیگری تجزیه و تحلیل ساختاری بود.

مهمترین شاخص مکتب فنلاندی در نظم دادن به قصه‌ها و افسانه‌ها اعمال مقیاس‌های تاریخی - جغرافیایی بود و برای دستیابی به تعداد و گونه‌های روایت به تهیّه

۱ - Grimm.

فهرست آن‌ها پرداختند. در این میان فهرست آرنه^۱ با تکمیل و برافزوده‌های تامسون^۲ به نظریه‌های مکتب فنلاندی جنبه‌ی عملی و کاربردی بخشید. شیوه‌ی دیگر، بر اساس ساختار و عناصر تشکیل دهنده به تنظیم و طبقه‌بندی قصه‌ها می‌پردازد. پراپ^۳، دانشمند روسی و استاد مردم‌شناس دانشگاه لنین‌گراد نخستین بار ساختار و عناصر قصه‌ها را به عنوان ابزاری برای شناخت و طبقه‌بندی آن‌ها به کار گرفت و هر چند خود به ساختارگرایان منسوب بود اما جریان فرمالیسم روسی در روش کار او تأثیر چشم‌گیری گذاشت. پراپ نام «ریخت‌شناسی»^۴ بر شیوه‌ی بررسی ساختارگرایانه قصه گذاشت.

شیوه‌ی پراپ علی‌رغم نوآوری‌هایی که داشت، دچار برخی نواقص و کاستی‌ها در کشف ساختارها بود از اینرو نقادان و نظریه‌پردازانی چون استراوس^۵، برموند^۶، داندس^۷، گرماس^۸... با مینا قرار دادن روش پراپ سعی در اعمال ملاحظات مردم‌شناسی، روان‌شناسی، موازین فرهنگی و اجتماعی... کردند. نخستین بار در ایران صبحی مهبی بر جمع‌آوری و تدوین قصه‌های عامیانه همت گماشت. وی همزمان با قصه‌گویی در رادیو از شنوندگان درخواست کرد تا روایت‌های مختلفی که از یک قصه دارند برای او ارسال کنند. البته در حوزه‌ی ویرایش قصه‌ها انتقاداتی به کار صبحی وارد است که انجوی شیرازی در مجموعه سه جلدی قصه‌های ایرانی با ارائه‌ی داستان‌ها به صورت ویرایش‌نشده و اصیل برخی نواقص کار صبحی را جبران کرد.

در این پژوهش مجموعه دو جلدی صبحی به عنوان مرجع گزینش قصه‌ها انتخاب شده است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های صبحی اینست که ذائقه‌ی ایرانی نخستین بار قصه‌های عامیانه و کهن را توسط او از پدیده‌ی

۱- Aarne.
۲- Thompson.
۳- Propp.
۴- Morphology.
۵- Strauss.
۶- Bremond.
۷- Dundes.
۸- Greimas.

نوظهور رادیو تجربه کرد. توجه به قصه به شکلی متمایز از سنت‌های نقالان کوچه و بازار آن‌هم در قالب رادیو — که ویژگی‌های منحصر به فرد رسانه‌یی دارد^۱ — حرکتی الهام‌بخش و مؤثر محسوب می‌شود.

صبحی از مخاطبانش خواست تا روایت‌های مختلف از یک داستان را برای او بفرستند بدین ترتیب مخاطب هم در نقل و روایت قصه سهیم شد و از طرف دیگر صبحی مهتدی مجموعه‌یی ارزشمند از روایت مختلف یک قصه در میان اقوام و شهرها و لجه‌ها ... را به دست آورد.

در نخستین گام از بررسی سازه‌یی قصه‌های عامیانه سی و یک قصه از مجموعه «قصه‌های صبحی» انتخاب شد. در نمونه‌های مشابه ریخت‌شناسی، گزینش قصه با دقت روی طبقه‌بندی انواع و تیپ صورت می‌گیرد از همین رو موضوعات مرزبندی می‌شوند؛ «جادویی»، «پریان» ... اما از آنجا که پژوهش حاضر «قصه‌های عامیانه‌ی» را به‌طور عام و صرف‌نظر از انواع و تیپ‌های متعلق به هر نوع، موضوع کار ریخت‌شناسی قرار داده، انتخاب قصه‌ها بصورت کاملاً تصادفی بوده — مگر در برخی قصه‌ها مثل روایت‌های مختلف قصه‌ی «نخودی‌ها»، «گل خندان ۱ و ۲» که انتخاب به صورت گزینش مقایسه‌یی بوده تا شکل‌های مختلف روایی مقایسه و تطبیق شوند —

در مرحله‌ی بعد، قصه‌ها به صورت طرح‌های اولیه از توالی وقایع و همچنین وضعیت‌ها درآمدند. در این طرح‌ها کنش‌های شخصیت‌ها به‌همراه وضعیت‌هایی چون (آرامش موقت، استیصال، برتری ...) ارائه شده است. سپس این طرح‌های اولیه به شکل نمودارهایی که وضعیت‌ها از آن حذف شده و کنش‌هایی با تقسیمات زیرگروهی، درآمد. با کدگذاری کنش‌های بیست و هفت‌گانه هر داستان به صورت فرمولی از کنش‌ها تبدیل شد.

این شیوه در استخراج الگوهای شخصیتی نیز به کار بسته شد بدین ترتیب از مجموع سی و دو^۲ قصه، پنج عنوان برای شخصیت‌های اصلی در نظر گرفته و کدگذاری

۱- رجوع کنید به روایت در فرهنگ عامیانه، رسانه و زندگی روزمره، آرتور آسابرگر.
۲- از «قصه‌های صبحی» سی و یک قصه انتخاب شد که یکی از آن‌ها یعنی قصه «بزی» شامل دو قصه‌ی کاملاً مجزا می‌شود به عبارت دیگر قصه‌ی اول «سرگذشت پسران» به‌طور کامل پایان می‌پذیرد و پدر در پاسخ به کوچکترین پسرش «سرگذشت بزی» را با شخصیت‌ها و کنش‌هایی جدید و متفاوت از داستان اول بازگو می‌کند.

شد و متناسب با هر شخصیت حوزه‌ی عملکرد آن تعیین گردید.

نتایج حاصل از مجموع جداول و نمودارها به پنج پرسش کلیدی درباره‌ی «ریخت‌شناسی قصه‌های عامیانه‌ی ایرانی» پاسخ می‌دهد:

۱. دلایل تکرار داستان‌های مشابه و الگوهای یکسان چیست؟

۲. درون مایه‌ی داستان‌های مذکور متأثر از چه عواملی است؟

۳. تنوع و محدودیت‌های داستان‌های ایرانی در شخصیت‌ها بیشتر است یا کارکردها؟

۴. آیا الگوهای شخصیّتی پراپ قابل تعمیم به قصه‌های عامیانه‌ی ایرانی است؟

۵. میزان دخالت راوی تا چه اندازه در شخصیت‌ها و کارکردهای آنان مؤثر است؟

پاسخ به پرسش‌های فوق و جرح و تعدیل فرضیه‌های اولیه در خلال مباحث فصول سه‌گانه آمده است.

در فصل اول کلیات؛ به تاریخچه‌ی اجمالی از سیر فولکلورپژوهی، تعاریف قصه، داستان و طرح، ویژگی‌های قصه‌های عامیانه‌ی ایرانی، اجمالی درباره‌ی سنت قصه‌گویی در رادیو، پرداخته شده است.

در فصل دوم - ریخت‌شناسی قصه‌های عامیانه‌ی ایرانی؛ نخست در مقدمه‌ی کوتاهی چگونگی اعمال شاخصه‌های ریخت‌شناسی در قصه‌های عامیانه توضیح داده شده و نهایتاً داستان‌ها در دو بخش کنش‌ها و شخصیت‌ها بررسی شده‌اند.

فصل سوم - در این بخش با توجه به نتایج حاصل از ریخت‌شناسی به پرسش‌های اصلی پژوهش پاسخ داده شده.

فصل اول:

کلیات

۱-۱ تاریخچه‌ی اجمالی از سیر فولکلورپژوهی

۱-۱-۱. فولکلور چیست؟

فولکلور^۱ همزمان با تجربه‌ی عرصه‌های گوناگون نقد و پژوهش بر دامنه‌ی مصادیق خود افزود؛ «ابتدا محققین فولکلور فقط ادبیات توده مانند: قصه‌ها، افسانه‌ها، آوازها، ترانه‌ها، مثلها، معماها، متلک‌ها و غیره را جست‌وجو می‌کردند. کم‌کم تمام سنت‌هایی که افواهاً آموخته می‌شود و آنچه مردمان در زندگی خارج از دبستان فرا می‌گیرند جزو آن گردید. چندی بعد جست‌وجو کنندگان اعتقادات و اوام، پیش‌گویی راجع به وقت، نجوم، تاریخ طبیعی، طب و آنچه دانش توده نامیده می‌شد، مانند گاهنامه، سنگ‌شناسی، گیاه‌شناسی، جانورشناسی و داروهای را که عوام به کار می‌بردند، به این علم افزودند.^۲»

فریدون بدره‌ای معتقد است پیش از واژه‌ی فولکلور، اصطلاح ناهنجار «عتیقات عامیانه»^۳ به کار می‌رفت تا اینکه در سال ۱۸۴۶ یک انگلیسی به نام ویلیام جان تامز^۴ طی نامه‌ای به مجله‌ی «آتنائوم»^۵ متذکر شد که واژه‌ی فولکلور؛ فولک^۶ به معنی مردم و لور^۷ به معنی دانش و عقاید قابلیت آن را دارد که جایگزین اصطلاح ناهنجار پیشین بشود.^۸

صادق هدایت «آمبرواز مورتن»^۹ را نخستین کسی می‌داند که در سال ۱۸۸۵ میلادی ادبیات توده‌ی مردم را فولکلور خواند.^{۱۰}

فولکلور به عنوان دانش جدید در قرن نوزدهم همزمان با پژوهش‌های محققان آلمانی و انگلیسی در باب راه و رسم طبقات پائین اجتماع به وجود آمد و با تدوین و انتشار داستان‌های شفاهی عامیانه توسط

۱- Folklore.

۲- صادق هدایت، فرهنگ عامیانه‌ی مردم ایران، به کوشش جهانگیر هدایت، ج چهارم، تهران: نشر چشمه، ۱۳۷۸، ص ۲۳۴.

۳- Popular anti quities.

۴- W.J. Taymes.

۵- Athenaum.

۶- Folk.

۷- Lore.

۸- ولادیمیر پراپ، ریشه‌های تاریخی قصه‌ی پریان، ترجمه فریدون بدره‌ای، ج اول، تهران: نشر توس، ۱۳۷۱، ص ۶.

۹- Ambroise morton.

۱۰- فرهنگ عامیانه‌ی مردم ایران، ص ۲۳۳.

یاکوب گریم^۱ و ویلهلم گریم^۲ در سال ۱۸۱۲ م. شکل رسمی‌تری به خود گرفت. بعدها تلاش برادران گریم در جمع‌آوری قصه‌های عامیانه‌ی آلمانی، ابزار ترویج سیاست‌های نژادپرستانه در آلمان شد به‌طوری‌که در دهه ۱۹۳۰ موج گسترده‌ای از کتب با محوریت موضوع فولکلور نگاشته شد که قصد داشت اندیشه‌ی ملت برتر را القا و تثبیت کند.^۳

۲-۱-۱. ورود فولکلور به عرصه‌های جدید نقد و بررسی.

فولکلور در فرهنگ کمونیستی نیز به عنوان ابزاری ایدئولوژیکی درآمد. بدین ترتیب که «در فرهنگ کمونیستی طبقه‌ی کارگر خاستگاه قصه‌های عامیانه به شمار می‌رفت، فولکلور ابزاری برای انعکاس نزاع طبقاتی بود و محققان می‌کوشیدند دیدگاه‌های پرولتاریایی را از منابع فولکلوریک کشف و استخراج کنند.»^۴

علاوه بر سیاستمداران، روان‌کاوانی مثل فروید^۵ و کارل گوستاو یونگ^۶ نیز به فولکلور علاقه‌مند شده و آن را زیر ذره‌بین نقد و تدقیق می‌برند. در این میان فرضیه‌ی «بنیاد مردم‌شناسی فولکلور» توسط «ادوارد.ب.تایلر»^۷ ارائه می‌شود.

مکتب فنلاندی که مشهور به «روش جغرافیایی – تاریخی» است با نظریه‌پردازانی چون کارل کروهن^۸ و شاگردش آنتی آرنه^۹ در صدد یافتن گنجینه‌های قصه‌های ملل و عرصه‌ی انتشار آنها، برمی‌آید^{۱۰} این مکتب با ارائه‌ی فهرستی توسط آنتی آرنه در ۱۹۱۰ و فهرست دیگری از استیث تامسون^{۱۱} پیشرفت چشم‌گیری می‌کند.

۱- Jacob Grim.

۲- Wilhelm Grim.

۳- ریشه‌های تاریخی قصه‌ی پریان، ص ۱۷.

۴- پگاه خدیج، ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی، ج اول، تهران: نشر علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷، ص ۱۹.

۵- Freud.

۶- K. G. Jung.

۷- Edvard.B. Tylor.

۸- K. Krohn.

۹- Antti Aarne.

۱۰- اولریش مارزلف، طبقه‌بندی قصه‌های ایرانی، ترجمه کیکاووس جهانداری، ج دوم، تهران: نشر سروش، ۱۳۷۶، ص ۱۶.

۱۱- Stith Thompson.

با نگارش و انتشار کتاب جنجالبرانگیز^۱ «ریخت‌شناسی قصه‌های پریان» توسط «ولادیمیر یاکف لویچ پراپ»^۲ در سال ۱۹۲۸ میلادی، عملاً فولکلور وارد دنیای سازه‌شناسی شد. البته اروپائیان با وقفه‌ای سی‌ساله در سال ۱۹۵۸ با این اثر ارزشمند آشنا شدند.

۳-۱-۱. پراپ چارچوب فولکلورپژوهی را به لرزه درآورد

پراپ استاد مردم‌شناس دانشگاه لینن‌گراد بود و در ارائه‌ی تئوری‌هایش متأثر از فرمالیست معروف الکساندر وسلوفسکی^۳ (که شکل‌دهنده‌ی دیدگاه فرمالیست‌ها درباره‌ی «تاریخ ادبی» است) بود.^۴ «گاهی فرمالیست روسی با نخستین مکتب مدرن نقد انگلیسی - آمریکایی، یکی می‌شود. [در حالی که] این نقد نو نقد آمریکایی - انگلیسی را از دهه‌ی ۱۹۳۰ تا دهه‌ی ۱۹۵۰ تحت‌الشعاع قرار داد. نقد جدید که در نوع خودش بهترین است به نوعی می‌تواند منسوب به فرمالیسم روسی^۵ باشد» جنبش فرمالیسم روسی که به سال ۱۹۱۴ م نخستین نشانه‌هایش آشکار شد در آخرین سالهای دهه‌ی ۱۹۲۰ م به خاطر تهدیدات رژیم استالینیستی از هم پاشید.

در همان سال‌ها که اثر پراپ به انگلیسی ترجمه شد (دهه ۱۹۶۰ - ۱۹۵۰ م) نظریات مکتب ساختاری که مرهون آرای «آندره یولس»^۶ است، پا به عرصه گذاشت. نقادانی مثل استراوس^۷، کلود برومون^۸، آلن داندس^۹، گرماس^{۱۰} شیوه‌ی پراپ را مورد بازنگری قرار دادند. منظور پراپ از ریخت‌شناسی «توصیف حکایت‌ها بر اساس

۱- با دگرگونی اوضاع روسیه، گرایش به فرمالیسم نوعی انحراف از واقع‌گرایی سوسیالیزم قلمداد شد و با اثر پراپ به شدت برخورد کردند. پس از جنگ جهانی دوم جریان تازه‌یی تحت عنوان «جهان‌گرایی بی‌ریشه» با ایدئولوژی «اولویت روسی» پا به عرصه گذاشت. کوچک‌ترین بهانه‌ی کافی بود تا به فرد داغ بیگانه دوسی بززند و باز هم پیامدهای این جریان دامن‌گیر کتاب دیگر پراپ «ریشه‌های تاریخی قصه‌ی پریان شد.» (ریخت‌شناسی قصه‌های پریان، ص ۲۰ و ۲۱)

۲- Vladimir Jakovlevic Propp.

۳- Alexander Veselovskij.

۴- «پراپ هر چند فرمالیست نبود اما مناسبات فکری نزدیکی با فرمالیست‌ها داشت» (ساختار و تأویل متن، ص ۴۰).

۵- Charles E. Bressler, Literary Criticism, Fourth Edition, rentice Hall.

۶- Andre Jolles.

۷- Strauss.

۸- Cloud Bremond.

۹- Alan Dundes.

۱۰- Greimas.

واحدهای تشکیل دهنده‌ی آنها و مناسبات این واحدها با یکدیگر و با کل حکایت^۱ بود. پراپ صد قصه از مجموعه‌ی أفاناسیف^۲ را برگزید و کنشهای داستانی آنها را بررسی کرده و به این نتیجه رسید که افراد و شخصیتها هر چند متنوع‌اند ولی اعمالشان در ذیل کدهای یکسان قابل طبقه‌بندی است و نهایتاً اعمال را تحت عنوان «کارکرد»های سی و یک‌گانه ارائه کرد:

۱ - بابک احمدی، ساختار تأویل متن، چ هشتم، تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۵، ص ۱۴۴.

۲ - A. N. Afanassiev.